

Anna Lenartowicz-Zagrodna
Uniwersytet Łódzki
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8500-6476>
e-mail: anna.zagrodna@uni.lodz.pl

O pewnych i domniemanych edycjach dykcjonarza Mikołaja Volckmara

On existing and alleged editions of Nicolas Volckmar's dictionary

Abstrakt

Dictionarium Mikołaja Volckmara jest pierwszym w dziejach polskiej leksykografii słownikiem przekładowym, w którym polszczyzna zyskała miejsce języka wyjściowego (polsko-laciński układ działów językowych został wprowadzony w drugiej części słownika). Choć dykcjonarz wielokrotnie był przedmiotem zainteresowania badaczy, nadal wątpliwości budzą kwestie wydawnicze (np. liczba wydań tego zabytku). Celem opracowania było rozstrzygnięcie i uporządkowanie wiadomości na temat dat i liczby edycji słownika Volckmara. Na podstawie informacji zawartych w tytułach, przedmowach i przywilejach wydrukowanych na kartach zachowanych egzemplarzy z różnych nakładów ustaliłam, że edycjami pewnymi są wydania z lat: 1596, 1605, 1613, 1623 i 1624. Inne podawane w literaturze przedmiotu daty wydań (m.in.: 1559, 1595, 1599, 1620) należy uznać za nierzeczywiste. Analizy potwierdzają również, że domniemana edycja z 1594 r., o której bardzo często pojawiały się wzmianki i która przez wielu badaczy uznawana była za pierwszą edycję dykcjonarza, nie istniała. Problemem otwartym pozostaje natomiast liczba edycji – deklarowana przez wydawcę numeracja wydań nie zgadza się bowiem z liczbą zachowanych nakładów.

Słowa kluczowe: Mikołaj Volckmar, Baltazar Andrzej Fontanus, słowniki przekładowe, dzieje polskiej leksykografii, edycje dzieł dawnych

Abstract

Mikołaj Volckmar's *Dictionarium* is the first translation dictionary in the history of Polish lexicography in which the Polish language was introduced as the source language (the Polish-Latin order of language sections was introduced in the second part of this dictionary). Although researchers have often been interested in this dictionary, publishing issues still raise doubts (for example, how many editions it actually had). The purpose of the study is to determine and to sort out unequivocally the dates and edition counts of Volckmar's dictionary. Using information contained in the titles, prefaces, and privileges printed on the pages of the preserved copies, it was established that editions that certainly existed come from years: 1596, 1605, 1613, 1623, and 1624. Other dates of editions mentioned in the available literature (among others: 1559, 1595, 1599, 1620) should

be considered false. The analysis also confirms that the alleged edition from 1594, which was mentioned very often and considered by many researchers to have been the first edition of this dictionary, in fact did not exist. The number of editions is still a problem to be explored — the numbering of the editions declared by the publisher is not the same as the number of preserved editions.

Keywords: Nicolas Volckmar, Balthasar Andreas Fontanus, translation dictionaries, history of Polish lexicography, editions of old works

Dictionarium Mikołaja Volckmara jest pierwszym w dziejach polskiej leksykografii słownikiem przekładowym, w którym polszczyzna zyskała miejsce języka wyjściowego. Nie był to jednak samoistny słownik polsko-łaciński – taki układ działów językowych został wprowadzony do drugiej części dzieła. Wkład Volckmara w rozwój leksykografii oraz polszczyzny, szczególnie w jej promowanie jako języka codziennej komunikacji w kręgach niemieckojęzycznych gdańszczan, był wielokrotnie opisywany przez badaczy (np. GdGimAk 2008–2012). Zwracali oni również uwagę na bogactwo leksykalne polskiej siatki haseł, która służyła w związku z tym za jedno ze źródeł charakterystyki polszczyzny Pomorza przełomu XVI i XVII w. (np. Pawłowska 1979).

Pomimo doceniania w badaniach językoznawczych (historycznych i leksykograficznych) wagi dykcjonarza wiele informacji na jego temat jest niepewnych lub niedostatecznie opracowanych – nie zostały do tej pory wystarczająco rozpoznane m.in. kwestie dotyczące ekscerpowanych przez Volckmara źródeł leksykograficznych¹, a także liczby i dat edycji, ich numeracji oraz relacji między nimi. Problem datacji i numeracji wydań Volckmarowego słownika będzie przedmiotem moich rozważań, zmierzających do rozstrzygnięcia, zweryfikowania oraz uporządkowania informacji funkcjonujących w obiegu naukowym i bibliograficznym. Jako podstawę materiałową wykorzystałam przede wszystkim poprzedzające część słownikową karty zawierające tytuły, przywileje oraz przedmowy (na potrzeby tego opracowania materiał językowy zawarty w części hasłowej nie był przeze mnie ekscerpowany).

W literaturze przedmiotu najczęściej pojawiają się informacje o istnieniu ośmiu edycji dykcjonarza (np. Pawłowska 1994: 18²; Wyszomirska 1996: 23)³, jednak jeśliby zsumować wszystkie daty sygnalizowane przez różnych

¹ Kwestię źródeł podjęła Elżbieta Kędelska (1995: 85–93).

² Autorka sugeruje, że edycji mogło być więcej – do takiego wniosku prowadzi sformułowanie: „Słownik Volckmara – *Dictionarium trium linguarum* – cieszył się również wielką popularnością, **tylko w Gdańsku** wydano go ośmiokrotnie (2 razy w XVI w. i sześciokrotnie w XVII)” (Pawłowska 1994: 18, podkr. A.L.-Z.).

³ Liczbę tę w wątpliwość podaje Elżbieta Kędelska (1995: 111).

badaczy, począwszy od XIX w., i rozproszone w różnego typu opracowaniach (od naukowych i bibliograficznych przez popularnonaukowe aż po artykuły prasowe), liczba ta wzrosnąć przynajmniej do dziesięciu. Część z nich jest pewna, ponieważ zachowały się reprezentujące je egzemplarze – są to edycje z lat: 1596, 1605, 1613 i 1623, 1624; o nich też wzmiankuje się najczęściej. Ponadto wymienia się edycje, które nie mają poświadczenia w postaci zachowanych zabytków, toteż można uznać je za domniemane; z wyjątkiem wydania datowanego na rok 1594 o większości informacji pojawiają się incydentalnie – są to m.in. edycje datowane na lata: 1559, 1595, 1599, 1620.

1. Edycje pewne

Edycja pierwsza

Pierwsza edycja słownika niemieckiego leksykografa wyszła w Gdańsku spod pras Jakuba Rhodego w roku 1596, choć przywilej drukarski pochodzi z roku 1594:

Treść przywileju królewskiego

Na mocy królewskiego postanowienia zabrania się, żeby bez zgody Baltazara Andrzeja [Fontanusa] ktokolwiek ten *Trójjęzyczny łacińsko-niemiecko-polski słownik* Mikołaja Volckmara drukował lub gdzie indziej wydany dla wzbogacenia się wystawił na sprzedaż. Ten, kto postąpi inaczej, zostanie ukarany konfiskatą książek oraz grzywną pięciuset florenów, o czym obszerniej traktuje się w królewskim piśmie. Dano w Gdańsku 30 sierpnia 1594 [przekł. A.L.-Z.].

Edycja ta była jednocześnie jedyną, która ukazała się za życia Volckmara. Dzieło zostało zatytułowane *Dictinarium Trilingue... ad discendam linguam Latinam, Polonicam et Germanicam...* (*Słownik trójjęzyczny... do nauki języków łacińskiego, polskiego i niemieckiego...*).

Opisując tę edycję dykcyonarza, błędnie określano układ języków jako „polsko-łacińsko-niemiecki” (Mańkowski 1911: 115; Pniewski 1930: 44) oraz jego zawartość, wskazując np., że „jest podzielony na trzy części: I obejmuje słownik łacińsko-polski; II polsko-łaciński; III niemiecko-polski” (Wyszomirska 1996: 23) lub że jest to wersja czterojęzyczna (Pawłowska 1994: 18)⁴. Wydaje się, że powodem pojawienia się tego typu nieścisłości mogła być ograniczona dostępność tej edycji lub przeświadczenie o jej zaginięciu (Jefimow 1970: 180), w związku z czym badania opierano na późniejszych wydaniach

⁴ Badaczka, charakteryzując ogólnie dykcyonarz Volckmara, podała informację, że zawierał część łacińsko-niemiecko-polsko-grecką; nie zostało jednak uściślone, że edycja z roku 1596 była trójjęzyczna (Pawłowska 1994: 18).

dykcionarza (np. Brewiński 1862: 195; Wisłocki 1868: 61; Malinowski 1892: 83; Drapella 1955: 176; Pawłowska 1994: 18; Korczak-Siedlecka 2018: 634). Znamienne bowiem, że nie uwzględnił jej w źródłach swego *Słownika języka polskiego* Samuel Linde (1807: s.n.) – w wykazie przywołał zabytek z 1605 r. Brakuje jej w *Krótkiej bibliograficznej wiadomości o słownikach łacińsko-polskich i polsko-łacińskich* sporządzonej przez XIX-wiecznego leksykografa Stanisława Czernskiego (1825: s.n.)⁵. Nie wspomnieli o niej również m.in. Adam Jocher (1840: 82) ani autorzy haseł w *Encyklopedii powszechnej* Samuela Orgelbranda (1862: 535; 1867: 245; 1903: 88).

Obecnie wiadomo, że egzemplarzy edycji z 1596 r. zachowało się kilka: Elżbieta Kędelska korzystała z egzemplarza znajdującego się w zbiorach Biblioteki Czartoryskich (sygn. XVI. 419); zdigitalizowane zabytki udostępniają: Biblioteka Jagiellońska (sygn. BJ St. Dr. Cim. 5161 – egzemplarz zdefektowany)⁶, Narodowa Biblioteka Republiki Czeskiej (sygn. 8 G 000116)⁷ oraz Biblioteka Państwowa w Berlinie (sygn. V 6508<a>)⁸. W 2018 r. prowadziłam korespondencję z pracownikami lwowskiej Narodowej Biblioteki im. W. Stefanyka, którzy potwierdzili, że w jej zbiorach znajduje się kompletny egzemplarz tej edycji (sygn. CT-II 6728)⁹. Pod koniec XIX w. skatalogowane zabytki znajdowały się ponadto w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu (Sosnkowski, Kurtzmann 1885: 470) oraz w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (Wierzbowski 1889: 140), nie wiadomo jednak, jakie są ich losy¹⁰.

Edycje druga i trzecia

Wymieniony w zacytowanym wcześniej przywileju drukarskim Baltazar Andrzej Fontanus (zm. ok. 1626) był wydawcą słownika. Także za jego staraniem i dzięki finansowemu wsparciu ukazały się już po śmierci Volckmara

⁵ Czernski pod rokiem 1605 podał informację, że jest to druga edycja „*Dictionarium quadrilingue łacińsko-grecko-niemiecko-polskiego [sic!]* przez jakiegoś Borneńczyka (a Borneńse) pomnożonego”.

⁶ Online: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/649720/edition/616232/content>.

⁷ Národní knihovna České Republiky; online: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=NKCR__NKCR__8_G_000116__1N7VN0F-cs#search.

⁸ Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz; online: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN830008934>.

⁹ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Książka pochodzi z dawnej kolekcji Pawlikowskich (oznaczenie w *Katalogu druków z XVI wieku w historycznej kolekcji Ossolineum* proveniencji jako „GP” oznacza Gwalberta Pawlikowskiego), złożonej jako depozyt w lwowskim Ossolineum w 1921 r.

¹⁰ Na tej edycji bazowali również Józef Morawski (1931: 10) i Agnieszka Wyszomirska (1996; 1998), nie wiadomo jednak, na których egzemplarzach.

(1601) kolejne wydania. W 1605 r. wyszła pod zmienionym tytułem druga edycja dykcyonarza: *Dictionarium Trium Linguarum, Latine, Germanice et Polonice... Nunc denuo recusum, lingua Graeca auctum, et Quadrilingue factum* (Słownik trójjęzyczny łacińsko-niemiecko-polski... teraz ponownie wydany z przydatkiem języka greckiego i uczyniony czterojęzycznym)¹¹. Tytuł wydania trzeciego z 1613 r. brzmi natomiast: *Dictionarium Quattuor Linguarum, Latine, Germanice et Polonice... in secunda editione lingua Graeca auctum et Quadrilingue factum... Nunc tertio recusum* (Słownik czterojęzyczny łacińsko-niemiecko-polski... w drugiej edycji wzbogacony o język grecki i uczyniony czterojęzycznym... teraz po raz trzeci wydany)¹² (Lenartowicz-Zagrodna 2020: 47¹³). W stosunku do trójjęzycznej edycji pierwszej oba późniejsze druki zostały więc wzbogacone o dodatkowy język – grekę. Należy przy tym zaznaczyć, że dział grecki pojawił się wyłącznie w pierwszej części (obecnie łacińsko-niemiecko-polsko-greckiej); dwie kolejne części pozostały niezmienione (zatem polsko-łacińska i niemiecko-łacińska). W związku z tym uzupełnieniem zmiana uległa treść tłoczonego przywileju – w edycji pierwszej była mowa o słowniku trójjęzycznym (*Dictionarium Trilingue Latinogermanicopolonicum*), w kolejnych edycjach pojawia się zaś adnotacja o słowniku czterojęzycznym (*Dictionarium Quadrilingue Latinogermanopolonicograecum*). Ponieważ data i sygnatura są wszędzie identyczne (30 sierpnia 1594, podpis Jana Jelitowskiego), można założyć, że wydawca nie otrzymał nowego przywileju, lecz przeformułował królewski dokument na potrzeby nowych wydań. Za druk edycji drugiej i trzeciej odpowiedzialny był Marcin Rhode, syn Jakuba (który opublikował *editio princeps*).

¹¹ Zachowane egzemplarze posiadają m.in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (sygn. XVII-1017; online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=9501>); PAN Biblioteka Gdańska (sygn. Dm 2362 8°; online: <https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=42083>); Staatliche Bibliothek Regensburg (sygn. 999/4Ling.7; online: <https://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11068981.html>); Universitätsbibliothek Erfurt (sygn. P 8° 00267); Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (sygn. 8 LING I, 2350).

¹² Zachowane egzemplarze posiadają m.in.: Biblioteka Narodowa (sygn. mf. B2533; online: <https://polona.pl/item/dictionarivm-qvatvor-linqvarvm-latine-germanice-et-polonice,OTEzNTczODc4/#info:metadata>); PAN Biblioteka Gdańska (sygn. Dm 2362 3 8°; online: <https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=42028>); Universitätsbibliothek Erfurt (Phil 4° 00415/09); Stadtbibliothek Braunschweig (sygn. C 120).

¹³ Podczas pracy nad tym tekstem zauważyłam, że w przywołanej książce popełniłam błąd, ponieważ zamiast: „wzbogacony o język grecki” zanotowałam: „wzbogacony o język niemiecki”. Kolejny dowód na to, że starając się uzupełniać luki i weryfikować błędy, popełniam(y) kolejne...

Edycja czwarta

W roku 1623 (datę oznaczono jako *CIO IOC XXIII*) spod pras wyszła edycja czwarta (*editio quarta*)¹⁴. Na kartach tytułowych egzemplarzy z tego nakładu brakuje jednak zarówno informacji o autorze, jak i o drukarzu (choć wygląd szaty graficznej także wskazuje na oficynę Marcina Rhodego), a jedyną wymienioną z nazwiska osobą jest patron przedsięwzięcia, czyli ponownie Baltazar Andrzej Fontanus. Zapewne z tego powodu XIX-wieczny badacz Ludwik Sobolewski (1819: 450) oraz współczesny mu słownikarz Stanisław Czernski (1825: s.n.) przypisali autorstwo tej edycji właśnie Fontanusowi.

Pominięcie nazwiska niemieckiego leksykografa może dziwić, zwłaszcza w kontekście dużej poczytności dzieła i może wręcz ‘wyrobionej marki’ Volckmara (można powątpiewać, czy w przeciwnym razie Fontanus zdecydowałby się na sfinansowanie kilku wznowień dykcjonarza). Czy zrobił to powodowany chęcią przypisania sobie autorstwa dykcjonarza? Wszak od śmierci Volckmara minęło już ponad dwadzieścia lat, a od wydania podpisanych jego nazwiskiem edycji równo dekada, zatem w pamięci użytkowników mogła się powoli zacierać granica między autorem a zawsze eksponowanym na kartach tytułowych wydawcą. A może Fontanus chciał zabezpieczyć sobie zysk z edycji, niepewny w wyniku opublikowanej w 1621 r. niepochlebnej opinii Knapiusza na temat pracy Vockmara¹⁵? Być może usunięcie nazwiska niemieckiego leksykografa z karty tytułowej miało w jakiejś mierze pomóc wyrugować problem (pozostało ono jednak w treści przywileju).

Warto też wspomnieć, że na karcie tytułowej tegoż wydania widnieje informacja o dołączeniu (niewystępującego we wcześniejszych edycjach) *bardzo przydatnego* dodatku, mianowicie nomenklatora (*cum Nomenclatore rerum et verborum utilissimo*). Został on umieszczony po kończącej trzecią, niemiecko-łacińską część dykcjonarza, karcie Zz_{iii}v. Numeracja kart nie jest jednak w nomenklatorze kontynuowana, lecz zaczyna się od arkusza oznaczonego literą A (pierwsza wybita sygnatura to A₂). Uwagę zwracają również data jego publikacji – rok 1624 (*CIO IOC XXIV*) – oraz tytuł: *Nomenclator quadrilinguis Selectissimas Rerum Appellationes Latina*,

¹⁴ Zachowane egzemplarze posiadają m.in.: PAN Biblioteka Gdańska (sygn. Dm 2362 4 8°; online: http://pbc.gda.pl/dlibra/docmetadata?id=42048&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=); Biblioteka Jagiellońska (sygn. BJ St. Dr. 910099 I; online: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=767020>); Biblioteka Narodowa (sygn. mf. B3429; online: <https://polona.pl/item/dictionarii-quadringvis-latinogermanopolonicograeci-editio-quarta-multis-in-locis,OTEzNTc0MDA/0/#info:metadata>); Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (sygn. Sd.713.2651 [1–2] oraz Sd.713.2654 [1–4] – oba zdefektowane).

¹⁵ Krytyka została zawarta w przedmowie do pierwszego tomu Knapiuszowego *Thesaurusa* (k. X–X_v).

Germanica, Polonica, Graeca lingua, explicatas indicans, in usum studiosae juventutis Borussicae et Polonicae collectus et in lucem primo editus. Studio et sumptibus Balthasaris Andreae Fontani. Na tej podstawie można stwierdzić, że nomenklator, stanowiący całość z dykcjonarzem, ma inną datę wydania i samodzielną numerację kart, więc prawdopodobnie został opracowany jako odrębne dzieło, następnie że rok 1624 to data jego pierwodruku oraz że Fontanus nie był jego autorem, lecz wydawcą (tak samo określił wszak swój udział w powstaniu słownika Volckmara). W nomenklatorze materiał leksykalny został uporządkowany tematycznie, w rozdziałach poświęconych określonym zagadnieniom (np. bogu, chorobom). Taki sam, rzeczowy układ haseł miały wydane wcześniej i wielokrotnie wznawiane łacińsko-niemiecko-polskie słowniki Murmeliusza (ed. princeps 1526) i Mymera (ed. princeps 1528) oraz Piotra Artomiusza (ed. princeps 1591). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że Fontanus wykorzystał właśnie dzieło tego ostatniego, zatytułowane zresztą podobnie jak jego nomenklator z 1624 r. (*Nomenclator, selectissimas rerum appellationes tribus linguis, Latina, Germanica, Polonica, explicatas indicans. In usum Scholarum Borussicarum et Polonicarum*). Można przypuszczać, że gdański wydawca do obecnych w pracy Artomiusza działów łacińskiego, niemieckiego i polskiego dodał dział grecki, tworząc w ten sposób nową, czterojęzyczną wersję słownika – w takiej formie faktycznie wydaną po raz pierwszy¹⁶.

Edycja czwarta po raz drugi?

W katalogu Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego zanotowano, że dykcjonarz z 1623 r. jest wydaniem A¹⁷, co wzbudziło moje zainteresowanie, podsycane tym bardziej, że w opisie katalogowym egzemplarza z tegoż nakładu, znajdującego się w Bibliotece Narodowej (sygn. mf. B3429)¹⁸, wbrew dacie z karty tytułowej (1623) datę druku określono na rok 1624. Co więcej, w niektórych zestawieniach prac Volckmara natrafiłam na wzmiankę o edycji czwartej pochodzącej z 1624 r. (np. Estreicher 1939: 259–261). Ponieważ zwykle daty 1623 i 1624 podawane są w opracowaniach wymiennie,

¹⁶ Mogłoby to oznaczać, że najpierw Fontanus dodał dział grecki do dykcjonarza Volckmara, a później do nomenklatora Artomiusza (pracę torunianina Fontanus zapewne znał, wcześniej korzystał z niej sam Volckmar – Kędelska 1995: 89). Nie są to jednak ostateczne ustalenia. Rzecz wymaga dokładniejszego zbadania.

¹⁷ Zob. online: <https://chamo.buw.uw.edu.pl/lib/item?id=chamo:942728&fromLocationLink=false&theme=system>.

¹⁸ Online: <https://polona.pl/item/dictionarii-qvadrilingvis-latinogermanopolonicograeci-editio-quarta-multis-in-locis,OTEzNTc0MDA/0/#info:metadata>.

początkowo sądziłam, że zabytek z 1624 r. jest fikcyjnym bytem, zaistniałym przez nałożenie daty wydania wspomnianego nomenklatora. Podczas kwerendy udało mi się jednak ustalić, że w zbiorach Biblioteki Kórnickiej przechowywany rzeczywiście jest egzemplarz Volckmarowego dykcjonarza (sygn. 11176)¹⁹ datowany na rok 1624 (zapis daty: *CIO IOC XXVIII*). Byłaby to zatem kolejna, piąta edycja. Tymczasem na karcie tytułowej widnieje adnotacja, że jest to – ponownie – edycja czwarta (*editio quarta*). Analogicznie do poprzedniego druku brakuje również i tu informacji o autorze, miejscu wydania i właścicielu oficyny. Czy traktować ją jak dodruk, czy nowe wydanie – bez szczegółowych badań nad zawartością i językiem nie sposób orzekać.

2. Edycje domniemane

Na podstawie numeracji wydań wybitej na kartach tytułowych zachowanych egzemplarzy można wnosić, że inne edycje dykcjonarza Volckmara – z lat 1559 (DzPoz 1863: 3), 1594, 1595 (PB 1893: 10), 1599 (Löschin 1822: 385²⁰; Węd 1886: 279; DzPoz 1905: 1; DzZw 1980: 7) oraz 1620 (Pniewski 1938: 175) – nie istniały. W przeciwnym razie numeracja ta by się nie zgadzała. O większości tych domniemanych wydań wzmiankuje się zresztą rzadko i na ogół w źródłach dawnych, czasem też nieco mniej wiarygodnych. Na przykład w artykule zamieszczonym w „Dzienniku Poznańskim” z 1863 r. Volckmarowi przypisano autorstwo słownika o układzie „polsko-łacińsko-niemieckim” (podobnie w: Węd 1886: 279), wydanego w roku 1559 (choć Volckmar urodził się później, prawdopodobnie w 1573 r.). Artykuł ten w nieco zmienionej formie został wydrukowany ponad czterdzieści lat później, również w „Dzienniku Poznańskim” (DzPoz 1905: 1); zmieniona została w nim jednak data wydania słownika Volckmara – na rok 1599.

Wśród edycji, które należy uznać za nieautentyczne, najwięcej wątpliwości narosło wokół tej datowanej na rok 1594. Warto więc poświęcić jej nieco więcej uwagi. Nie udało mi się ustalić, kto jako pierwszy podał do wiadomości informację o jej istnieniu, niemniej należy stwierdzić, że silnie zakorzeniła się w literaturze przedmiotu. Choć swego przypuszczenia nie opieram na umożliwiających konfrontację danych liczbowych, odnoszę wrażenie, że wymieniana jest w opracowaniach równie często lub nawet częściej niż rzeczywista edycja z roku 1596. Znalazłam o niej wzmiankę przynajmniej w piętnastu źródłach (ale zapewne jest ich więcej), wśród nich również

¹⁹ Online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/581233/edition/494008>.

²⁰ Autor edycję z 1599 r. uważał za pierwszą, edycję z roku 1605 – za drugą.

takich, które są kanoniczne dla ustaleń bibliograficznych i leksykograficznych. Pisali o niej m.in.: Adam Jocher (1840: 82–83), Michał Wiszniewski (1844: 138), Waław Maciejowski (1852: 107), autorzy poświęconych Volckmarowi haseł w XIX-wiecznych encyklopediach (Orgelbrand 1867: 245; Unger 1877: 81²¹), później Alfons Mańkowski (1911: 115), a za nim Władysław Pniewski (1930: 44; 1938: 143–144, 173–175), Karol Estreicher (1939: 259–261), Maria Mayenowa (1955: 52), Kazimierz Kubik (1963: 146), Piotr Grzegorzczak (1967: 31), Władysław Kuraszkiewicz (1984: 732), Marian Plezia (2007: XXI); wymieniona została także w retrospektywnej bibliografii narodowej Niemiec (tzw. VD16)²² oraz w zapiskach bibliograficznych charakteryzujących zabytki z polskich bibliotek²³. Pomimo że żaden badacz nie oglądał wydania z 1594 r., można znaleźć w literaturze przedmiotu informację o jego zawartości. Zwykle tytułuje się je jako *Dictionarium Quadrilingue*, zatem dykcyonarz czterojęzyczny, i jednocześnie zaznacza, że wbrew zapowiedzi była to wersja trójjęzyczna. Co więcej, natrafiłam też na prace, w których cytowano zawarty w niej materiał (np. Gomulicki 1918: 10 – definiując znaczenie łacińskich synonimów *urbs* i *civites* ‘miasto’). Częste przywoływanie edycji z 1594 r., a także oraz autorytet czyniących to badaczy sprawiły, że zaczęła uchodzić za rzeczywistą. Stan ten trwał do lat 90. XX w., kiedy Elżbieta Kędelska podważyła jej wiarygodność.

Intrygujące jest, skąd wzięło się przekonanie o istnieniu edycji z 1594 r. oraz o jej zawartości, skoro żaden z przywołujących ją badaczy nie oglądał jej na własne oczy. Sądzę, że złożyło się na to kilka czynników.

Jednym z nich mogła być słaba czy też ograniczona dostępność egzemplarzy nakładu z 1596 r., co ułatwiło rozpowszechnienie hipotezy, że rok wydania *editio princeps* słownika jest tożsamy z rokiem wystawienia przywileju na jego tłoczenie. Dokument ten – jak wspomniałam – faktycznie sformułowano 30 sierpnia 1594 r. Dość istotny wydaje się tu bowiem fakt, że niejednokrotnie, jeśli w danym opracowaniu naukowym (bibliograficznym, leksykograficznym etc.) wymienia się wydanie z roku 1594, nie ma w nim już wzmianek o edycji z 1596 r.²⁴

²¹ Tu ponadto pojawiła się błędna informacja o tym, że słownik składał się z trzech oddzielnych tomów, tymczasem składał się z trzech połączonych w jednym woluminie części.

²² Online: <http://gateway-bayern.de/VD16+V+2245>.

²³ Biblioteka Jagiellońska posiada zdefektowany egzemplarz zabytku z 1596 r. (sygn. BJ St. Dr. Cim. 5161). Na jego początkowych kartach odnotowano: „jest to 2ga edycja – pierwsza wyszła w r. 1594”.

²⁴ Na przykład w t. 10 *Encyklopedii powszechnej* (Orgelbrand 1862: 535) przywołane zostały tylko daty 1605 i 1613, w t. 26 (Orgelbrand 1867: 245), w haśle poświęconym Volckmarowi – 1594, 1605, 1613 i 1624, zaś kolejnej jej edycji, również pod hasłem dotyczącym Volckmara w t. 15 (Orgelbrand 1903 : 88) – już tylko 1594 i 1624.

Ponadto pole do interpretacji i domysłów dać też mogło wytłoczone na karcie wydania z 1596 r. niejednoznaczne sformułowanie *iam primum in lucem editum*, które – pozbawione kontekstu – ma dwa znaczenia: zarówno ‘po raz pierwszy wydane’, jak i ‘już wcześniej wydane’. Można by zatem na jego kanwie wysnuć przypuszczenie, że przed rokiem 1596 ukazała się jakaś wcześniejsza, choć zaginiona edycja słownika.

Być może wpływ na powołanie do życia tej edycji miało również to, że w 1594 r. wydane zostały inne dzieła Volckmara, mianowicie *Compendium linguae Polonicae* oraz *Colloquia quaedam puerilia Latino-Germanica*. Opublikowanie w jednym roku kompletu pomocy dydaktycznych – tj. podręcznika, zbioru ćwiczeń oraz słownika – wydaje się wszak działaniem i logicznym, i pożądanym. Poza tym niejednokrotnie w opracowaniach obserwuje się mylenie słowników z gramatykami bądź ćwiczeniami do nauki języków – granica w określaniu przynależności gatunkowej często jest dość płynna²⁵. Świadczy o tym chociażby poniższy fragment (choć dotyczący innej nieautentycznej edycji), w którym Volckmarowy dykcyjonarz został utożsamiony z jego podręcznikiem *Compendium linguae Polonicae*:

Volkmar Mikołaj, pastor u św. Anny wydał w r. 1599 słownik polsko-niemiecki, powtórzony już w r. 1605 (co dowodzi, że szybko rozkupiono pierwsze wydanie), a nadto w r. 1640 pod łacińskim nagłówkiem: „Podręcznik języka polskiego dla pożytku młodzieży gdańskiej, ułożony przez Mikołaja Volkmara, nakładem księgami Andrzeja Huenefalda w Gdańsku” (DzZw 1980: 7).

Zastanawiając się natomiast nad źródłem przypuszczenia o czterojęzyczności tej edycji, doszłam do przekonania, że badacze sugerowali się kartami tytułowymi oraz treścią przywileju z dwu późniejszych wydań, mianowicie z lat 1605 lub/i 1613. Na ich kartach tytułowych była mowa o jakiejś wcześniejszej edycji trójjęzycznej, co nie zgadzało się z treścią wytłoczonego w nich przywileju, który – dopiero od drugiej edycji określał warunki druku dykcyjonarza z czterema działami językowymi (w cytowanej wyżej wersji przywileju, która pochodzi z edycji z 1596 r., wskazany został dykcyjonarz trójjęzyczny). Sądzę też, że wydanie czwarte nie miało wpływu na zainicjowanie tej hipotezy, ponieważ zarówno karta tytułowa, jak i przywilej są w nim zgodne i traktują wyłącznie o czterojęzycznej wersji słownika.

---

²⁵ Przykładem niech będzie określenie *Synonimów* i *Pueriliów* innego ówczesnego leksykografa, Łukasza Brzewickiego, podręcznikiem, choć w rzeczywistości są słownikami (Plezia 2007: XVII). Podobne nieścisłości w określaniu przynależności gatunkowej w odniesieniu do prac Andrzeja Calagiusa wykazała Lucyna A. Jankowiak (referat wygłoszony w lutym 2020 r., w druku).

Przy założeniu, że to właśnie edycja czwarta była kanwą do snucia przypuszczeń o zawartości *editio princeps*, byłoby niejasne, dlaczego zakładano, że nie zawierała greki.

Fikcyjny charakter edycji z 1594 r. sugerują jednak słowa samego Volckmara, relacjonującego w przedmowie do dykcjonarza z 1596 r. (datowanej – co w tym kontekście szczególnie istotne – również na rok 1596) kolejność pracy nad pomocami dydaktycznymi dla uczniów²⁶:

Napisałem więc bardzo krótki podręcznik, w którym zawarte zostały podstawy tego języka. Następnie zadbałem o to, aby ponownie wydać uzupełnione o polskie tłumaczenie rozmówki dla młodzieży autorstwa Vivesa i Camerariusza, z których korzystają niższe klasy wszystkich niemal szkół w tym mieście. Wreszcie ułożyłem ten oto trójjęzyczny słownik, podzielony na trzy części (Vockmar cyt. za: Lenartowicz-Zagrodna 2020: 42–43).

O tym, że za życia Volckmara ukazała się tylko jedna edycja dykcjonarza, świadczą także fragmenty przedmowy Fontanusa dodanej do wydania z 1605 r.²⁷ Pierwszy traktuje o kontynuacji przedsięwzięcia niemieckiego leksykografa:

Mikołaj Volckmar [...] ułożył na chwałę obu narodów ten oto trójjęzyczny słownik [...]. Tak dalece spodobał się on młodzieży i był jej przydatny, że kiedy rozsprzedały się dosłownie wszystkie egzemplarze, liczni zażądali jego ponownego wydania. W związku z tym – skoro stosownie do moich możliwości mogłem przysłużyć się dla dobra publicznego – zacząłem pracę i postanowiłem zatroszczyć się o ponowne wybitie własnym kosztem tego jakże przydatnego dzieła. Wyszło ono jednak z nowym uzupełnieniem: za radą uczonych mężów dodałem wyrazy i formy greckiego języka [...].

Drugi fragment wyjaśnia powód, dla którego Fontanus czuł wdzięczność wobec Zygmunta III:

raczył – chętnie wydając przywilej – zezwolić na pierwsze wydanie tego słownika sfinansowanego z moich środków (Fontanus cyt. za: Lenartowicz-Zagrodna 2020: 50–51).

Poza tym znaczące i rozstrzygające wydają się adnotacje na kartach tytułowych zachowanych egzemplarzy z poszczególnych wydań – ale pod warunkiem, że uwzględni się wszystkie (lub przynajmniej początkowe trzy). Po pierwsze, są bowiem numerowane (1596: *iam primum in lucem editum* [‘po raz pierwszy wybite’], 1605: *denuo recusum* [‘ponownie wybite’], 1613: *tertio recusum* [‘po raz trzeci wybite’], 1623: *editio quarta* [‘edycja czwarta’]). Po drugie zaś, z kart tytułowych jednoznacznie wynika, że najpierw powstała wersja łacińsko-niemiecko-polska (i tego typu wydanie było wyłącznie

²⁶ Argument ten przywołała również Elżbieta Kędelska (1993: 49–51).

²⁷ Fontanus nie przedrukował w żadnej kolejnej edycji przedmowy autorstwa Volckmara – od 1605 r. dykcjonarz poprzedzała dedykacja dla króla Władysława IV.

jednorazowym przedsięwzięciem), która w późniejszych wydaniach została uzupełniona o grekę – nie ma w nich mowy o powstaniu najpierw wersji czterojęzycznej, później o jej okrojeniu do trójjęzycznej i następnie powrocie do wariantu zawierającego cztery języki.

***

Dykcjonarz Volckmara ukazał się zatem w latach: 1596, 1605, 1613, 1623 i 1624, co potwierdzają zachowane egzemplarze z poszczególnych nakładów. Pozostałe sugerowane przez badaczy wydania należy uznać za niebyłe. Problemem, który wymaga rozstrzygnięcia, pozostaje natomiast liczba wydań. W sumie, biorąc pod uwagę lata wydań wytłoczone na kartach tytułowych, należałoby stwierdzić istnienie pięciu edycji. Nie jest to jednak zgodne z numeracją wprowadzoną przez wydawcę, wedle której edycje były cztery. Relacje między kolejnymi wydaniem dykcjonarza Volckmara pozostawiam jako problem do rozpatrzenia w oddzielnym opracowaniu.

Wykaz skrótów

- DzPoz – „Dziennik Poznański” (1863): nr 12, 16 stycznia; (1905): nr 240, 20 października.
 DzZw – „Dziennik Związkowy” (1980): nr 22, 7–8 listopada.
 GdGimAk – Kotarski E., Mokrzejcki L., Nowak Z., Głombiowska Z. (red.) (2008–2012): *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*. T. 1–5. Gdańsk.
 PB – „Przybytki do Biblioteki. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie” (1893): październik.
 VD16 – *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts ist eine retrospektive Nationalbibliographie für Druckwerke des Erscheinungszeitraumes 1501–1600*, <http://gateway-bayern.de/VD16+V+2245>.
 Węđ – „Węđrowiec” (1886): nr 24, 17 czerwca.

Literatura

- Brewiński R. (1862): *Studia o gustach, czarach, zabobonach i przesądach ludowych*. T. 1. Poznań.
 Czernski S. (1825): *Słownik łacińsko-polski*. T. 2. Wilno.
 Drapella W. (1955): *Żegluga, nawigacja, nautyka: ze studiów nad kształtowaniem się pojęć morskich*. Wrocław.
 Estreicher K. (1939): *Bibliografia staropolska*. T. 33. Kraków.
 Gomulicki W. (1918): *Warschau. München*.
 Grzegorzczak P. (1967): *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*. Warszawa.
 Jefimow R. (1970): *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie w XVII wieku*. Gdańsk.
 Jocher A. (1840): *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauki w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. T. 1. Wilno.
 Kędelska E. (1993): *Osobliwość leksykalne w słowniku Mikołaja Volckmara z 1596 roku*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 30, s. 49–58.

- Kędeńska E. (1995): *Studia nad łacińsko-polską leksykografią drugiej połowy XVI wieku*. Warszawa.
- Knapisz G. (1621): *Thesaurus Polonolatinograecus, seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae, Polonorum usui accommodatum...* T. 1. Kraków.
- Korczak-Siedlecka J. (2018): Czy chłop miał honor? Zastosowanie kategorii honoru w badaniach nad społeczeństwem nowożytnym. „Kwartalnik Historyczny” 125/3, s. 633–655.
- Kubik K. (1963): *Polska szkoła prywatna w dawnym Gdańsku: od XVI do połowy XIX w.* Gdańsk.
- Kuraszkiewicz W. (1986): *Słowniki w Polsce XVI wieku*. [W:] tegoż: *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa, s. 730–753.
- Lenartowicz-Zagrodna A. (2020): *Z dziejów leksykografii polsko-łacińskiej. Przedmowy do słowników*. Łódź.
- Linde S.B. (1807): *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa.
- Löschin M. (1822): *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*. T. 1. Gdańsk.
- Maciejowski W. (1852): *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*. T. 2. Warszawa.
- Malinowski L. (1892): *O niektórych wyrazach ludowych polskich: zapiski porównawcze*. Kraków.
- Mańkowski A. (1911): *Dzieje drukarstwa i piśmiennictwa polskiego w Prusiech Zachodnich wraz z szczegółową bibliografią druków polskich zachodniopruskich*. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 18, s. 79–152.
- Mayenowa R.M. (1955): *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej*. Warszawa.
- Morawski J. (1931): *Polono-romanica: sufiks grecko-łaciński -ista*. Poznań.
- Orgelbrand S. (red.) (1862): *Encyklopedia powszechna*. T. 10. Warszawa.
- Orgelbrand S. (red.) (1867): *Encyklopedia powszechna*. T. 26. Warszawa.
- Orgelbrand S. (red.) (1903): *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*. T. 15. Warszawa.
- Pawłowska R. (1979): *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*. Wrocław.
- Pawłowska R. (1994): *Charakterystyka struktur czasownikowych w „Viertzig Dialogi” Mikołaja Volckmara z 1612 roku*. „Polszczyzna Regionalna Pomorza” 6, s. 17–28.
- Plezia M. (2007): *Dzieje leksykografii łacińskiej w Polsce*. [W:] *Słownik łacińsko-polski*. T. I. Red. M. Plezia. Warszawa, s. V–XXXIX.
- Pniewski W. (1930): *Przegląd krytyczny podręczników języka polskiego dla Niemców*. „Sprawozdanie Dyrektora Gimnazjum Polskiego w Gdańsku: za rok szkolny 1929/1930”, s. 3–47.
- Pniewski W. (1938): *Język polski w dawnych szkołach gdańskich*. Gdańsk.
- Sidorowicz-Mulak D. (red.) (2017): *Katalog druków z XVI wieku w historycznej kolekcji Ossolineum*. Wrocław.
- Sobolewski L. (1819): *Katalog dzieł do Historii literatury polskiej należących*. „Dziennik Wileński” 1/4, s. 442–451.
- Sosnkowski M., Kurtzmann L. (1885): *Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*. T. 3. Poznań.
- Unger J. (red.) (1877): *Encyklopedia ogólna wiedzy ludzkiej*. T. 12. Warszawa.
- Wierzbowski T. (1889): *Bibliographia polonica XV ac XVI ss*. Vol. 1: *Nri 1–800, annorum 1488–1600: opera et editiones, quae in bibliotheca Universitatis Caesariae Varsoviensis asservantur*. Warszawa.
- Wisłocki W. (1868): *Nauka języka polskiego w szkołach polskich przed Kopczyńskim*. Lwów.
- Wiszniewski M. (1844): *Historia literatury polskiej*. T. 6. Kraków.
- Wyszomirska A. (1996): *Fleksja i słotwórstwo czasownika w słowniku Volckmara*. „Polszczyzna Regionalna Pomorza” 7, s. 23–30.
- Wyszomirska A. (1998): *Słotwórstwo przymiotnika w słowniku Volckmara*. „Polszczyzna Regionalna Pomorza” 8, s. 13–20.

